

Restaurování chrámu sv. Petra a Pavla v Mělníku – od exaktního purismu k tvůrčí konzervaci

Restoration of the Church of St. Peter and Paul in Mělník –
from exact purism to creative conservation

Anežka Mikulcová

NÁRODNÍ PAMÁTKOVÝ ÚSTAV, GENERÁLNÍ ŘEDITELSTVÍ

Klíčová slova

Josef Mocker | Kamil Hilbert | purismus | rekonstrukce | konzervace

Keywords

Josef Mocker | Kamil Hilbert | purism | reconstruction | conservation

Abstrakt

Mělnický chrám sv. Petra a Pavla patří mezi nejstarší svatostánky v českých zemích. Dlouhá historie kostela se na stavbě podepsala četnými stavebními úpravami. Z architektonického hlediska tak mělnický kostel představuje reprezentativní ukázkou hlavních stavebních slohů od slohu románského přes vrcholnou a pozdní gotiku, renesanci a baroko. Právě specifická směsice stavebních stylů se stala předmětem tvůrčích úvah při plánování restaurátorských prací, na kterých se nejprve podílel Josef Mocker (1835–1899) a poté Kamil Hilbert (1869–1933). Příspěvek se zaměří na přístupy obou architektů k restaurování historických budov. Ideálním ukázkovým modelem je právě chrám sv. Petra a Pavla na Mělníce, kde se oba významní autoři pomyslně ideově střetli.

Abstract

The church of St. Peter and Paul is one of the oldest houses of God in the Czech lands. The long history of the church has influenced the building by numerous building modifications. From the architectural point of view, the Mělník church is a representative example of the main architectural styles from the Romanesque style to the High and Late Gothic, Renaissance and Baroque styles. It was the specific mix of building styles which suggested creative considerations when planning the restoration work. The reconstruction of the building was conducted by two leading figures of Czech restoration, first by Josef Mocker (1835–1899) and then by Kamil Hilbert (1869–1933). The aim of this paper is to present the approaches of both architects to the restoration of historical buildings. The church of St. Peter and Paul in Mělník is an ideal example where both the restorers contributed and where the impact of their ideologies can be traced down.

Mělnický chrám sv. Petra a Pavla patří mezi nejstarší svatostánky v Českých zemích – jeho vybudování je dáváno do souvislosti s kněžnou Emmou, manželkou knížete Boleslava II.^[1] O významu chrámu svědčí také existence kolegiátní kapituly, která byla založena již počátkem 11. století. Dlouhá historie kostela se podepsala na stavbě četnými stavebními úpravami. V nejstarší etapě měl podobu románské trojlodní baziliky s dvojicí západních věží, mezi nimiž byla patrně umístěna empora. Další etapa výstavby se již řadila do období rané gotiky (kolem roku 1330) a týkala se prostoru stávající sakristie na severní straně presbytáře, tehdejší kaple Božího Těla. Tato místnost byla následně přestavěna a nově zaklenuta v rámci budování nového kostela v 80. letech 14. století, o čemž svědčí svorník s erbem pánů z Landštejna. Právě Jan z Landštejna byl v letech 1368–1389 mělnickým proboštem. Během vrcholně gotické přestavby v 80. letech 14. století byl dále vybudován nový presbytář. V 80. letech 15. století bylo k presbytáři připojeno síňové trojlodí spolu se západní věží, která se stala hlavní dominantou chrámu i celého města. Obojí bylo dílem hutě dvorního stavitele Johana Spiesse z Frankfurtu. Nejprve byla vystavěna jižní boční loď s klenebními žebry vybíhajícími přímo ze stěn, následně byla budována severní boční loď s žebry vybíhajícími z konzol. Ve druhém desetiletí 16. století proběhla další přestavba, jejímž výsledkem byl nový presbytář a krypta pod ním,^[2] dále zvýšení a nové zaklenutí hlavní chrámové lodi. Tato etapa byla vedle další významnou hutí, totiž Benedikta Rieda z Pístova. V roce 1555 postihl město i kostel požár, během následných oprav byl místo dosavadního cihlového západního štítu vybudován nový, renesanční štít zdobený sgrafity, stejně tak byly renesančními štíty opatřeny i boční lodě. Po dalším požáru v roce 1681 byla nahrazena středověká jehlanová střecha věže barokní cibulovou bání.^[3] Z architektonického hlediska tak mělnický kostel představuje reprezentativní ukázkou hlavních stavebních slohů od slohu románského (nižší věž na jihozápadním nároží) přes vrcholnou (sakristie, trojlodí, věž) a pozdní gotiku (presbytář, hlavní loď), renesanci (štíty) a baroko (báň věže, varhanní kruchta). **(obr. 1)** Tyto úpravy lze označit za velmi kvalitní, na dvou středověkých etapách přestaveb se podílely dvě zmíněné královské stavební hutě. Jednotlivé etapy lze přesně datovat nejen po formální stránce,

ale také díky heraldickým prvkům, nápisům a chronogramům. Všechny zmíněné stavební etapy jsou na první pohled velmi dobře čitelné a skládají se do kompaktně působícího a líbivého celku.

Restaurování chrámu podle Josefa Mockera^[4]

Na konci 19. století se budova nacházela v nepřilíživě utěšeném technickém stavu, a město přistoupi k její celkové opravě.^[5] Ještě předtím, na počátku 70. let, proběhly dílčí stavební opravy na střeše, oknech kostela a na velké věži. Z hlediska památkové péče stojí za zmínku několik podmínek, které které si k průběhu oprav městská rada kladla: „K stavbě musí se upotřebiti toliko staviva lepší jakosti, předepsané míry a váhy. Stavivo, jež městská rada, která si vyhrazuje právo je vesměs zkoušeti, neuzná za potřebné, musí pachtýř bez odkladu ze staveniště odstraniti a úplně dobrým a potřebným nahraditi... Veškeré práce konati se budou za dohlídky městské rady a nic se nesmí bez jejího vědomí a svolení předsevzítí.“^[6]

První kroky ke generální opravě se nicméně začaly podnikat až v roce 1891, kdy se na stav mělnického kostela přijel podívat architekt Antonín Wiehl s akademickým malířem a restaurátorem Janem Heřmanem.^[7] Na základě některých Wiehlových rad město oslovilo v roce 1894 renomovaného architekta Josefa Mockera (1835–1899), kterému poskytlo 23 nákrešů tehdejšího stavu kostela. Mocker měl v této době již za sebou své stěžejní realizace, jakými byla rekonstrukce chrámu sv. Bartoloměje v Kolíně, chrámu sv. Barbory v Kutné Hoře, úpravy Karlštejna či novostavba kostela sv. Ludmily na Vinohradech.^[8] V roce 1894 stále vedl dostavbu chrámu sv. Víta, Václava a Vojtěcha, konkrétně zde probíhaly například práce v triforiu, a dále byla podle jeho plánů dokončena novostavba kostela sv. Markéty ve Zvoli.^[9] Dne 10. dubna 1896 přiznala městská rada „slovutnému pánu, pani arch. Jos. Mockerovi, staviteli chrámu Svatovítského etc. etc.“ finanční odměnu 250 zlatých za restaurační plán kostela sv. Petra a Pavla v Mělníku.

V úvodu nastíněná specifická směsice stavebních stylů mělnického kostela se stala předmětem tvůrčích úvah při plánování restauračních prací. Mockerovy návrhy pro Mělník jsou datovány od podzimu roku 1894 a lze je označit za bigotně puristické. Výmluvné je i samo označení dochovaných Mockerových plánů, které

Obr. 1 Současná podoba kostela sv. Petra a Pavla na Mělníce, pohled od jihozápadu, archiv autorky.

jsou nadešpsány jako „Návrh slohové opravy děkan-ského kostela sv. Petra a Pavla na Mělníce“.^[10] Na jednom z plánů je sousloví „slohová oprava“ přeškrtnuto a nahrazeno slovem „restaurování“, ale patrně se nejednalo o Mockerův přepis a lze tedy říci, že Mocker si stanovil za cíl skutečně opravení respektive napravení slohových chyb minulosti, jejichž výsledkem byl slohově nesourodý celek. Mezi plánovou dokumentací se nenachází zákresy tehdejšího reálného stavu kostela (ty architekt obdržel od města), jedná se ryze o plány prezentující zamýšlenou podobu stavby po jejím „zrestaurování“. Zjednodušeně lze říci, že architekt plánoval stavbu očistit v duchu purismu od všech „negotických“ prvků a nahradit je prvky pseudogotickými. Z kostela měly být sejmuty renesanční štíty. Tento zásah by byl nejvíce patrný při pohledu na západní průčelí, kterému by dominoval nový kamenný štít s lomenými vpadlinami. **(obr. 2)** Místo barokní bání měla být věž zakončena strmou jehlanovou střechou. Výškový rozdíl mezi krovem trojlodí a presbytáře měl být odstraněn zvýšením krovu nad presbytářem, které mělo být doprovázeno přesunu-

tím sanktusní věžičky až na samý východní závěr presbytáře (respektive snesení barokního sanktusníku a vytvoření nového, pseudogotického). Pultové střechy nad bočními loděmi měly být nahrazeny trojicí stanových střech, které měly být osazeny i nad pultovou střechou nově vybudované sakristie. **(obr. 3)** V interiéru Mocker plánoval odstranění barokní varhanní kruchty a vybudování nové, pseudogotické. Vedle zmíněných zásahů byla plánována řada menších, i když rovněž velmi invazivních vstupů, jakým bylo třeba proražení okna ve východní stěně sakristie. Mockerův plánovaný zásah by v detailu i proporcích výrazně změnil tehdejší podobu chrámu. Byl zcela v intencích purismu, který však již v 90. letech 19. století dožíval a začal být odborníky kritizován. Mocker chtěl v duchu purismu stavbu nejen očistit od všech pozdějších renesančních a barokních etap, ale dokonce i od zbytků románské baziliky, kdy plánoval strhnout románskou věž na jihozápadním nároží. V tomto smyslu dovedl Mocker purismus ad absurdum, když chtěl nejstarší a poměrně dobře zachovanou část zničit ve prospěch mladšího celku.

Obr. 2 Josef Mocker, plán na zrestaurování západního průčelí, Archiv Pražského hradu, osobní fond Josef Mocker, Sg. T 48, pořadové číslo 1228.

Obr. 3 Josef Mocker, plán na zrestaurování kostela, pohled od jihu, Archiv Pražského hradu, osobní fond Josef Mocker, Sg. T 48, pořadové číslo 1226.

Několik poznámek k historickému purismu

Zastavme se na chvíli u historického purismu a jeho následné kritiky. Plánované opravě mělnického proboštského kostela je časově nejbližší článek historika umění Karla Chytila (1934–1857), který byl publikován v týdeníku *Lumír* právě v roce 1894.^[11] Chytil ve svém textu reaguje na restaurování Malostranské mostecké věže, jež byla v letech 1879–1883 restaurována Josefem Mockerem. Chytil se v textu pozastavuje již nad otázkou, která se objevila před zahájením restaurátorských prací a která zněla, v jakém slohu má být věž opravena? Věž totiž obdobně jako mělnický kostel byla z převážné většiny středověká, byly na ní ale také mladší doplňky, například renesanční štíty. Chytil si klade v úvodu zásadní otázku, zda se má umělecká památka během restaurátorského zásahu navrátit do svého původního stavu (*status quo*), či zda se jí má nechat ráz, který postupně získala během své dlouhodobé existence. Co se týče původního *statutu quo*, bylo by v tomto duchu podle Chytila nutno rozhodnout, zda se má věž obnovit v duchu gotiky Karla IV., či do doby konce 13. století, ze které pochází významný reliéf nalezený ve věži. Chytil dále nastiňuje, jak se v 19. století vztah k památkám proměňoval od romantismu, přes vlnu dostaveb evropských katedrál po purismus. Ten podle Chytila sice pozitivně přispěl k „vytříbení forem, ale dnes již vševládým principem není... uznávají to i osobnosti, jež byly samy účastny jeho vývoje...“^[12] Pisatel uvádí příklad analogický k mělnickému případu: „Sám stavitel dómu svatoštěpánského ve Vídni Schmidt chtěl provést princip purismu do nejzazších konsekvencí a plaidoval v zájmu slohového dobudování chrámu pro to, aby odstraněna byla portální románská partie.“^[13] Chytil v textu nezmiňuje Mockerovo jméno, ale vzhledem ke kontextu oprav Malostranské mostecké věže to nebylo nutné. Ve své kritice purismu nebyl zdaleka sám, již v polovině 19. století varovali před přísnými puristickými regotizacemi historici umění jako Franz Kugler či Wilhelm Lübke. V českých zemích tehdy upozornil na nutnost citlivých oprav například architekt Bernard Grueber. Ten mimo jiné vypracoval plány na obnovu chrámu sv. Barbory v Kutné Hoře, ale důsledkem zákulisní nevráživosti mezi ním a domácími architekty k obnově došlo až na konci 80. let 19. století pod vedením nikoho jiného než Josefa Mockera (a Ludvíka Láblera).^[14] Grueberovy návrhy byly

tehdy vnímány jako nedostatečně stylové, na což reagoval výrokem, že: „Zrovna tak, jako považují za mylné restaurovat nějaký obraz např. od Fiesola nebo Cranacha manýrou Rafaela nebo Tiziana, tak také bych nechtěl při restaurování nějaké gotické památky vyskytující se v Čechách na ni naroubovat formy kolínské dómu.“^[15]

Další výrazná kritika purismu adresovaná přímo Mockerovi se objevila v *Besedách času* roku 1905. Autor, který raději zůstal v anonymitě pod označením Vrrr., se striktně staví proti plánované přestavbě jižní věže katedrály sv. Víta, Václava a Vojtěcha v pseudogotickém slohu: „...„Celkový obraz Hradčan se změní, až tato věž bude nahrazena novou gotickou věží, studenou a bezduchou. Tomu se říká restaurovat? Tomu se říká dostavovat? Byla doba, kdy se architektů zmocnil bláznovský purismus; z gotických chrámů vyhazovali renesanční oltáře a kazatelny, z renesančních budov odklízeli barokní přístavby a portály a nahrazovali je novými... Poblouznění způsobilo škody nenahraditelné... Ale konečně se rozum vzpamatoval. Aspoň všude snad jinde za hranicemi. U nás však purism žádá pořád, jako bychom byli od světa odloučení čínskou zdí. Na svatovítském chrámě dokoná své proklaté dílo. Stará, krásná, památní věž bude stržena a místo ní vytyčí se suchá, nudná, komisiň gotika Mockerova, která nevypadá nic líp než na Richterových stavebnicích. Podívejte se na ohavné věže vyšehradské!...“^[16] V souvislosti s dokončením dostavby katedrály v roce 1929 se objevila v *Národním osvobození* další reakce na Mockerův purismus: „...„Ale doba, která začala středověké katedrály dostavovat, neuvědomovala si, že dokončení architektury vzniklých před polovinou tisíciletí v jejím starém slohu neznamena uměleckou tvorbu, nýbrž kopii; neuvědomovala si historické a umělecké ceny dochovaného stavu, obohaceného pozdějšími věky a slohy, nýbrž usilovala o ideální, teoreticky vykombinovanou, umělecky neživou čistotu slohu původního, již byla všechno pozdější ochotna obětovat. V tomto duchu restauroval starou částí Jos. Kranner a dostavěl lodí a kaple, a věže západního průčelí Jos. Micker (sic). Tomuto duchu měla padnout za obět i krásná renesanční helma vysoké věže...“^[17] O sedm let později se snažil zhodnotit Mockerovu tvorbu Zdeněk Wirth. Snažil se přistupovat k Mockerově restaurátorské činnosti objektivně a bez zaujetí, protože si byl dobře vědom kritiky, která se na Mockera snesla při dokončování prací na katedrále. Přesto Wirth nehodnotil Mockera – autorského architekta ani Mockera – restaurátora příliš vysoko: „Užíval tohoto práva (angažovat se

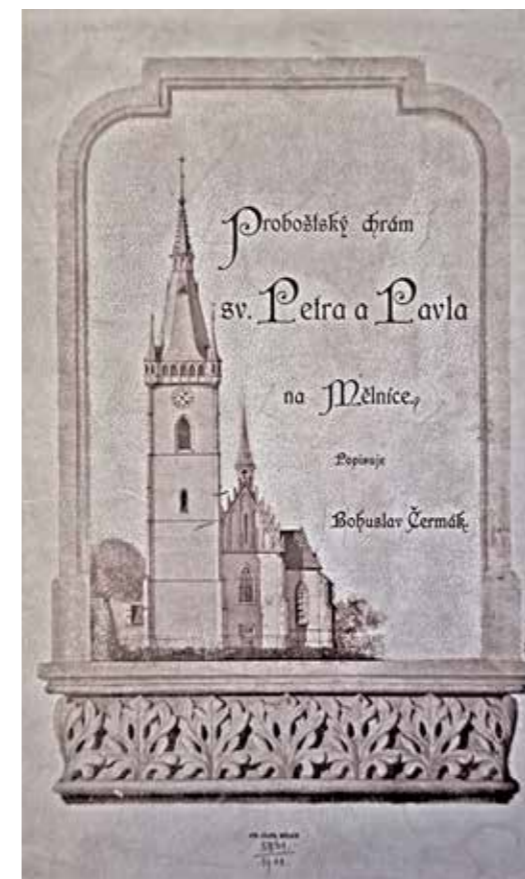
při opravách středověkých památek) *sice poctivě, ale po stránce historické a umělecké v neprospěch restaurovaných objektů. Dochovaný stav těchto stavitelem památek nebyl zachycen objektivně... a po provedené restauraci přestávaly býti dějinnými doklady, protože byly většinou formálně sestejněny.*¹¹⁸ O trochu více pozitivně hodnotil purismus na konci 50. let teoretik památkové péče Břetislav Štorm, který poukázal na snahu puristů distancovat se od předchozí fantaskní romantické gotiky a přistupovat ke gotickým památkám na základě studií a přesné znalosti gotického tvarosloví.¹¹⁹

Anabáze městské rady s památkovou péčí

Úvodem je třeba říci, že Mockerovy plány na restaurování mělnického chrámu nakonec realizovány nebyly. Prvotní příčinou nebyla ani tak výše nastíněná dobová kritika purismu, nýbrž nepružnost výkonných orgánů památkové péče. Osudy Mockerových plánů jsme opustili v okamžiku, kdy byly předány městské radě (24. 11. 1894). Ta je nechala posoudit c. k. okresním hejtmanstvím, kterému předložila velice detailní stavebně-historický popis kostela (23. 9. 1896). V popisu se nešetří chválou na mělnickou památku („znamenitá, zvláštní, do jisté míry jediná památka svého druhu v království českém“), zároveň si byl jeho pisatel vědom slohové různorodosti a starobylosti některých částí („chrám... je pravzvláštní, sestává ze zbytků starožitné ještě z doby románského kostela pocházející věže“). Doprovodný popis stavby je tedy v paradoxním rozporu s Mockerovými plány, ačkoli je v průvodním textu Mocker představen velmi pozitivně a na závěr několikastránkového podrobného popisu je uvedeno, že „k tomuto poznání přišli jsme teprve, když stavitel chrámu Svatovítského, pan architekt Mocker, chrám náš zhlédl.“¹²⁰ Mockerova pozice byla skutečně neotřesitelná, Mocker bývá v zápisech a dopisech vždy důrazně označován za stavitele Svatovítské katedrály, což mu dodávalo bezkonkurenční prestiž, jinde byl označen jako „na slovo vzatý znalec gotiky“.¹²¹ Jeho projekt byl přijat se všeobecným souhlasem a „pochvalu u zdejšího obecnstva vzbudil“.¹²² Následně podala městská rada na počátku října roku 1896 žádost o subvenci c. k. hejtmanství (5. 10. 1896), to ji poslalo c. k. místodržitelství, které ji předalo c. k. Ministerstvu kultu a vyučování ve Vídni. Součástí druhé žádosti adresované c. k. místodržitelství

byl apel na špatný technický stav kostela a na to, že město v posledních letech vydalo mnoho peněz na stavbu nemocnice, kanalizace a dalších veřejně prospěšných podniků, čímž zdůvodňovalo žádost o větší subvenci. Dne 22. 12. 1898 se do věci vložila Centrální komise pro výzkum a zachování stavebních památek (dále jen Centrální komise), která od c. k. ministerstva obdržela projekt k posouzení. Následně vyslala J. Mockera a J. Hlávku na společnou obhlídku kostela. K ní však kvůli Mockerově nemoci a následnému skonu (16. 1. 1899) nedošlo. Josef Hlávka (1831–1908), který v té době působil jako c. k. vrchní stavební rada, nakonec do Mělníka dorazil 29. 6. 1899 v doprovodu architekta Františka Mikše (1852–1924), dlouholetého spolupracovníka Mockera. Hlávka striktně nesouhlasil s plánovaným odstraněním gotické sakristie a románské věže a upřednostňoval méně radikální zásahy na hlavní věži.¹²³ O čtyři dny později tak městská rada zaslala Hlávkově do Lužan projekt restaurátorských prací. Následně se Hlávka odmíchl a městská rada urgovala všechny strany, aby získala od Hlávky vyjádření. Do věci tak byl postupně zapojen právník Antonín rytíř Randa, historik, kněz a památkář Ferdinand Lehner, muzejník Josef Ladislav Píč či politik baron Josef Helfert. Po této anabázi se na konci roku 1906 nechal Hlávka slyšet, že kvůli churavosti před dvěma roky vrátil veškeré podklady ke kostelu Centrální komisi a že má tuto agendu nyní na starost generální konzervátor Max Dvořák. Městská rada nečekala a hned 2. 1. 1907 se obrátila dopisem na M. Dvořáka. Odpověď M. Dvořáka se v mělnickém archivu nenachází, Dvořák však pověřil „mělnickým případem“ Kamila Hilberta, jenž byl po Mockerově odchodu roku 1899 vedoucím stavitelem Svatovítské katedrály a jenž s Dvořákem často projednával své působení na historických objektech. Městská rada tak vedla následující korespondenci s K. Hilbertem. Zůstaňme však ještě okamžik u osoby J. Mockera. Jeho plány na opravu kostela sice provedeny nebyly, přesto architekt v Mělníku zanechal (byť nepřímou) stopu. Plánovanou regotizovanou podobu západního průčelí chrámu umístil Bohuslav Čermák na titulní stranu své knihy *Proboštský chrám sv. Petra a Pavla na Mělníce* vydanou v roce 1899.¹²⁴ (obr. 4) Budova mělnického proboštsví (1896) stojící v bezprostředním sousedství chrámu sv. Petra a Pavla je téměř doslovnou, i když zmenšenou a do jisté míry zjedno-

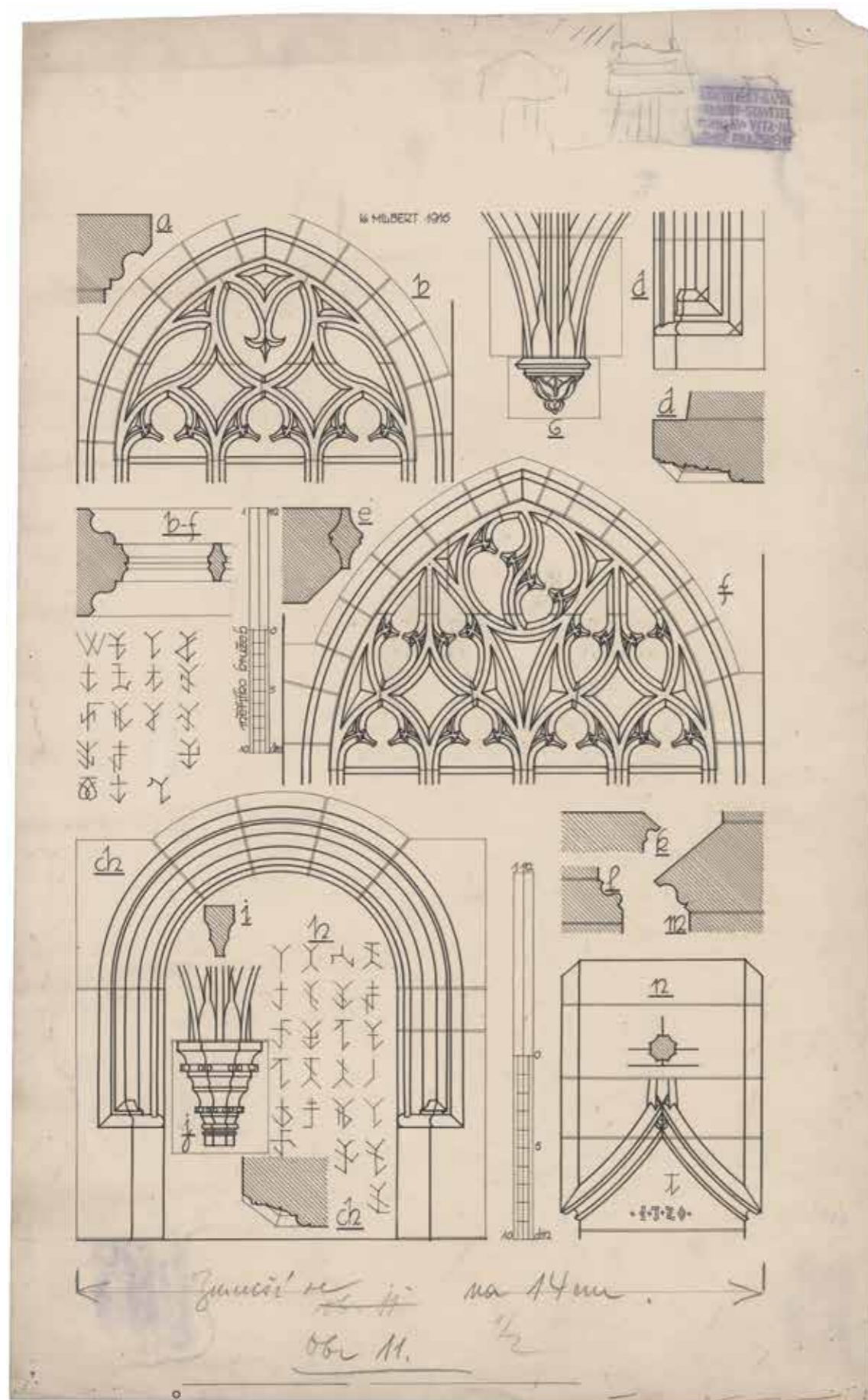
dušenou, kopií Mockerova Nového proboštsví na Pražském hradě (1877–1888).¹²⁵ Mocker pro mělnickou novostavbu patrně přímo osloven nebyl, jeho pražskou realizaci si zřejmě vybral za vzor projektant, městský stavitel Antonín Kamarád.¹²⁶ Budova mělnického proboštsví byla postavena v roce 1896, tedy v době, kdy ještě vedení města počítalo s realizací Mockerových plánů na přestavbu chrámu. Je tedy zcela logické, že A. Kamarád chtěl vytvořit stylově i autorsky propojenou dvojici budov chrámu a proboštsví. Bohuslav Čermák označil stavbu úsměvným oxymóronem, a to že „provedeno jest slohem moderně gotickým,“ což vypovídá o tradičním vkusu obyvatel maloměsta konce 19. století.¹²⁷ Na samotném chrámu pak byla uplatněna K. Hilbertem snad jen jedna myšlenka jeho předchůdce, a to osazení soch sv. Václava, Vojtěcha a Ludmily na nároží hlavní věže.

Obr. 4 Bohuslav Čermák, titulní strana knihy z roku 1899 s Mockerovým plánem, archiv autorky.

Restaurování chrámu podle Kamila Hilberta

Důvodem, proč byl M. Dvořákem osloven právě K. Hilbert, byla zřejmě snaha zajistit co nejkvalitnějšího architekta zaměřeného na restaurování historických staveb, se kterým měl osobní zkušenosti z dostavby katedrály, a zřejmě inspirované vycházející z linie Mocker-Hilbert ve vedení svatovítské huti. Hilbert působil od roku 1901 jako korespondent Centrální komise a o sedm let později byl jmenován konzervátorem pro okres Louny a Slaný.¹²⁸ Zkušenosti s opravami historických památek měl například z vedení restaurátorských prací na pražském kostele sv. Martina, kostele v Kouřimi, Čáslavi, Nymburce či v Lounech, na tyto příklady se architekt v jednom ze svých dopisů sám dovolává.¹²⁹ Hilbert byl navíc obeznámen s průběhem oprav mělnického kostela sv. Ludmily, neboť je autorem zprávy o přestavbě v *Mittheilungen der K. K. Central-Commission* z roku 1906.¹³⁰ Dne 2. 9. 1907 Hilbert adresoval městské radě obsáhlý dopis, který měl radu připravit na to, že bude třeba přepracovat Mockerovy plány. Hilbert byl Centrální komisí pověřen, aby Mockerovy plány upravil a doplnil „ve smyslu dnešních platných názorů o zachování umělecko-historických památek“, v opačném případě by městu nebyla udělena žádaná subvence. Hilbert dále píše, že jeho projekt zcela opouští Mockerův návrh. Velmi zajímavá je především následující pasáž dopisu: „Není však čeho litovati, že návrh ten provedení nedojde. Odstraňoval vše v renesanční době zřízené, umělecky plně hodnotné a kostel malebně utvářející, a nahrazoval to novými doplňky, žel že docela bezcennými. Bezcennými totiž pro město Mělník, protože se jemu mělo za veliký peníz dostati sice gotických, ale docela neoriginálních doplňků kostela.“ Své tvrzení Hilbert ilustruje na kostele v Rakovníku, který Mocker rovněž restauroval a kde místo barokního štítu nechal vytvořit gotizující štít zcela shodný s tím, který navrhl i pro Mělník. Stejně „autorské kopie“ našel u sanktusníku, střešních okének a varhanní kruchty. Tentýž sanktusník Mocker vyprojektoval i pro Louny, Slavětín, Milevsko a Vyšehrad. A Hilbert pokračuje: „Úmysl pobořiti dokonce i zbytek románské věže a nahraditi ji gotickým nárožím s opěrným pilířem docela se nedá vysvětliti... Dlužno panu arch. St. r. Hlávkově za zaviněné zdržení zaležitosti obnovy chrámu na Mělníce jen děkovati, an zachránil tím chrám a jeho krásné vnitřní zařízení od naprostého znehodnocení. Obnova

Obr. 5 Kamil Hilbert, nákresy některých architektonických detailů, Archiv Národního technického muzea, fond č. 16 Hilbert, inv. č. 20110310/05.

architektonické památky vyžaduje sebezapření architekta i v případě, že by jej vedla k touze vykonati jako výtvarný umělec něco pro svojí i jiných radost.“¹³¹

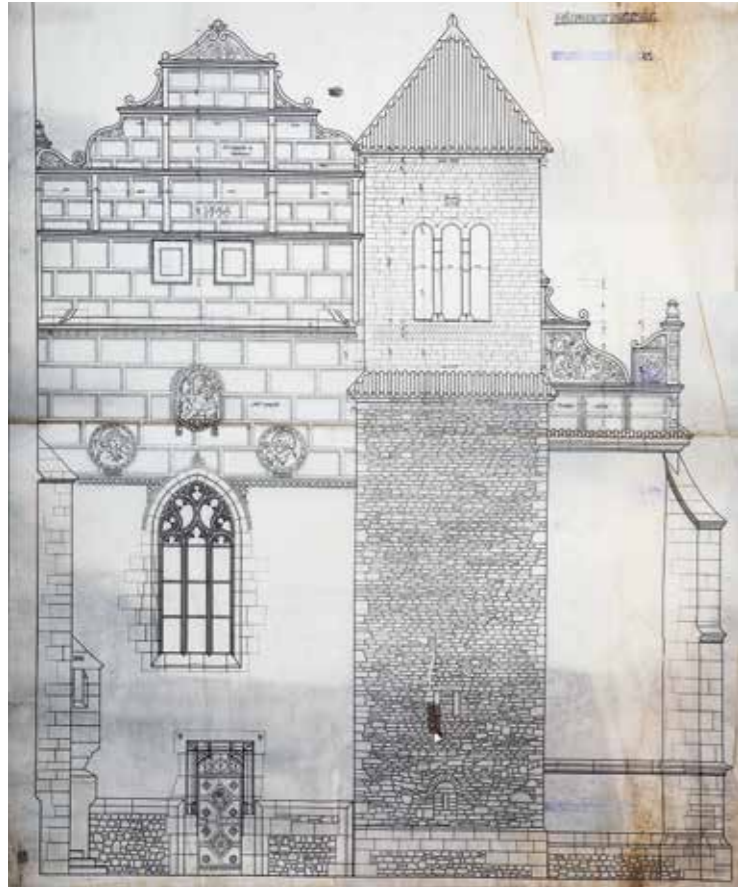
Můžeme se jen domnívat, s jak smíšenými pocity musela městská rada tento dopis číst. Po více než šestnácti letech, kdy usilovala o obnovu kostela, jí bylo řečeno, že její dosavadní práce byla v podstatě zbytečná. O dva roky později během zasedání rady bylo stručně poznamenáno: „Věc ta se však u vyřízení svém značně pozdržela, mezi kteroužto dobou názory v příčině zachování starých památek na rozhodujících místech tou měrou se změnily, že měla-li žádost o státní i zemskou subvenci míti kýžený výsledek, bylo nutno poříditi zcela nový návrh opravy, v němž by se uplatnil tento směr nový, který snaží se dosavadní tvářnost památky pokud možno zachovati, v podstatě nic neměně než toliko opravuje.“¹³² Městská rada tedy na Hilbertův návrh přistoupila (nic jiného jí ani nezabývalo) a Hilbert začal zpracovávat vlastní projekt. Ten byl následně odsouhlasen uměleckohistorickou komisí v Praze i Centrální komisí ve Vídni a městu tak mohla být přidělena zemská subvence. Na základě těchto faktů se tedy 27. května 1909 městská rada definitivně rozhodla realizovat Hilbertův projekt. Mezitím ještě rada obdržela dopis od dotčeného Františka Mikše, který se cítil být zcela obejit, když nebyl coby dlouholetý Mockerův pracovník požádán o převzetí prací na kostele.¹³³

Památkovým dozorem byl pověřen stavitel a archivář Jan Herain (1848–1914), který působil především v Praze (byl zvolen i do ředitelství Jednoty pro dostavbu chrámu sv. Víta) a díky geografické blízkosti Mělníka byl možná zvolen právě on. Druhý památkový dohled zajišťoval konzervátor pro okres Mělnický a skriptor univerzitní knihovny v Praze Jan Emler. Dne 12. 7. 1909 Centrální komise schválila Hilbertovy nově vypracované plány jako vzorné a vzhledem k veřejné bezpečnosti doporučila zahájit nejdůležitější opravy. Tyto plány s největší pravděpodobností již ve Vídni zůstaly. Zřejmě jediná dochovaná plánová dokumentace se nachází v archivu Národního technického muzea v Praze a je datována do let 1914–1913, kdy byla zároveň realizována většina prací. Práce začaly opravou presbytáře a hlavní věže. Na konci listopadu roku 1914 se v dokumentech městské rady dočítáme, že se obnova chýlí k brzkému ukončení. V následujícím roce byla ještě řešena elektroinstalace a další drobnější zásahy. Na přelomu let 1914

a 1915 byly práce lehce pozdrženy Hilbertovým povoláním do vojska, které však bylo vzhledem k jeho „zdravotní závadě“ posléze přeměněno na tzv. službu místní s výkonem v Praze. Stavební práce prováděl podle Hilbertových plánů mělnický stavitel Karel Novák. Oba pánové dále spolupracovali v letech 1916–1918 na dalších dvou opravách historických památek Mělníka, a to na vodárenské věži a Pražské bráně.

Věnujme se nyní podrobněji Hilbertově plánové dokumentaci, která čítá více než 320 výkresů.¹³⁴ Architekt nejprve velmi detailně a přesně zaměřil a zakreslil stávající podobu stavby a to do takových detailů, že označil a změřil jednotlivé kvádry opěrných pilířů či články kamenných okenních kružeb. Součástí dokumentace je také půdorys s vizuálně rozlišenými etapami výstavby, jak jej známe z dnešních stavebně historických průzkumů.¹³⁵ Hilbert zde vyznačil dobu románskou kolem roku 1000, gotickou před rokem 1330, kolem roku 1380, v letech 1480–1488, kolem roku 1520, dobu renesanční kolem roku 1609 a dobu moderní. Do půdorysu rovněž zakreslil kamenické značky nacházející se v interiéru i exteriéru a dva nálezy (patrně archeologické) v severní boční lodi a v sakristii z let 1892 a 1913.¹³⁶ Hilbertovy plány jsou většinou zhotoveny v měřítku 1:20 a vyznačují se nesmírnou precizností. Plány a zákresy byly zřejmě prováděny minimálně ve dvou variantách, a to v přípravné (ovšem neméně detailní) kresbě tužkou a finální perokresbě.¹³⁷ (Obr. 5) Plány kreslené perem jsou přesně datované a označené razítkem „Architekt Kamil Hilbert Praha IV. Obnova prob. Kostela na Mělníce“ popřípadě razítkem „Architekt Kamil Hilbert stavitel dómu Sv. Víta na hradě Pražském.“ Zatímco Mocker používal na svých plánech sousloví „slohová oprava“, Hilbert užívá pojmů „úprava“ a „restaurování“. Plány prezentují zamýšlenou podobu zrestaurovaného chrámu ze všech světových stran a dále návrhy na konkrétní detaily, například úpravu schodiště do hlavní věže a vstup na kůr, úpravu renesančních štítů, rozmístění původní a nově doplněné dlažby v interiéru, kreslený návrh florální malované výzdoby klenby pod kruchtou, podobu nových dveří do sakristie nebo okenic do románské věže.

Hilbert přistoupil k opravám chrámu v porovnání s Mockerem mnohem citlivěji. Projevilo se to především na jeho plném respektování slohové mnohotvárnosti stavby, kdy se nesnažil upozadit starší či mladší etapy výstavby. Zcela

Obr. 6 Kamil Hilbert, plán na zrestaurování západního průčelí, Archiv Národního technického muzea, fond č. 16 Hilbert, inv. č. 20110310/06.

se tak distancoval od Mockerových puristických gotizujících plánů, zároveň však nezvolil přísnou analytickou metodu (která ovšem v této době ještě nebyla zdaleka hlavním dobovým trendem v restaurování). Nesnažil se například zakonzervovat stávající podobu chrámu a případné doplňky realizovat v moderním stylu té doby. Hilbert zvolil citlivý kompromis, kdy se snažil co nejméně zasahovat do historické materie a doplňky navrhnout v takové podobě, aby nejlépe zapadly do svého okolí a nenarušovaly vnímání celku. Nesnažil se však o přísně stylové napodobivé doplňky, ale o jakousi stylovou nápodobu, která v sobě zároveň nezapře styl pozdní secese. Tento přístup je nejlépe patrný na západním průčelí chrámu, kde se zároveň setkává nejvíce vývojových etap stavby. (obr. 6) Hilbert samozřejmě nenechal odstranit ani románskou věž, renesanční štítů či barokní bání. Naopak dostavěl torzo románské věže. Lomové zdivo románského originálu zakončil patrovou římsou a na ni napojil novorománské patro s kvádríkovým zdívkem tak, aby byly obě etapy odlišitelné.

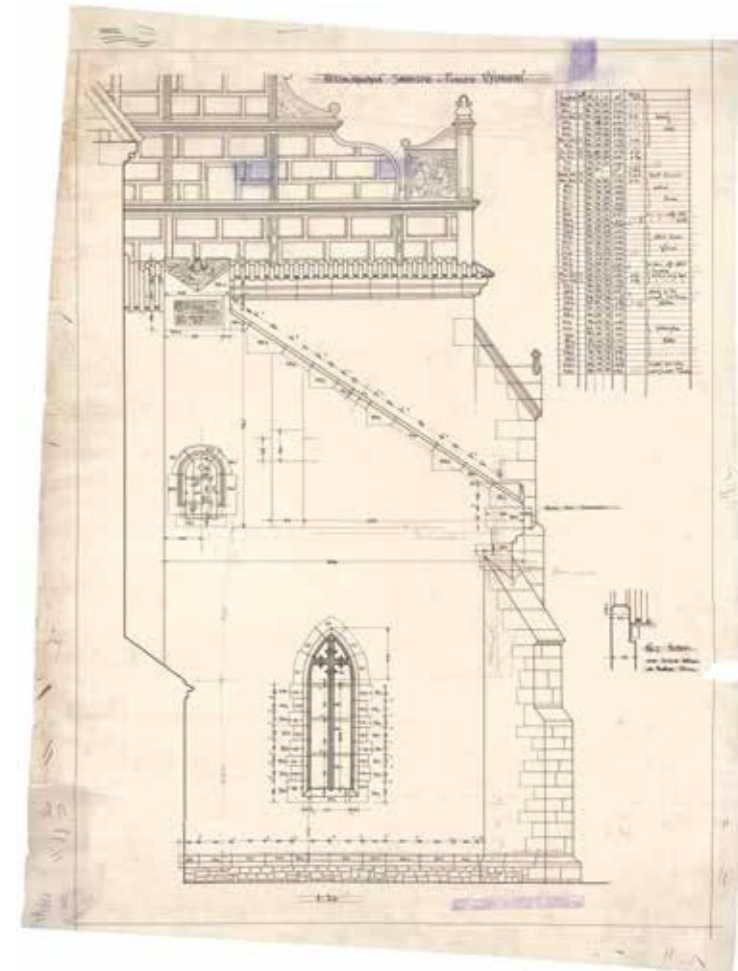
Poničené sgrafito ve spodních partiích štítu doplnil napodobivou rekonstrukcí a v těchto místech plánoval vytvořit škrábané kresby Madony a obou patronů mělnického chrámu. Tato vyobrazení realizována nebyla, ačkoli Hilbertův návrh na úpravu západního průčelí byl městskou radou jednohlasně schválen. Důvodem byl možná pozdější nedostatek financí či snaha o rychlé dokončení oprav v důsledku vypuknutí první světové války. Formální úprava navrhovaných škrábaných kreseb zcela odpovídala tehdejší umělecké produkci v duchu pozdně secesní stylizace, která by ovšem díky svému dekorativnímu charakteru velmi dobře zapadla mezi renesanční sgrafita.^[38] Jiný reliéf Madony plánoval umístit na nároží restaurované sakristie. Místo Madony byl nakonec realizován reliéf zobrazující drobné poprsí apoštolů Petra a Pavla. (obr. 7–8) Tyto reliéfy jsou z hlediska památkové ochrany zbytečné, charakterizují ovšem Hilbertovu snahu o autorský přístup k restaurování, a to v těch místech, kde nenaruší historický originál. Ani on se pochopitelně nevyvaroval odstranění nevzhledných a nefunkčních drobných přístaveb, jeho největší zásah se týkal sakristie. Druhotně proražený vchod ve východní stěně byl zazděn, místo něj bylo obnoveno původní gotické okno, nový vchod byl umístěn na severní stranu a čelní zeď sakristie byla výrazně zvýšena.

Pro úplnost ještě zmiňme, že zřejmě i kvůli vypuknutí první světové války nebyly realizovány všechny navrhované detaily, jako reliéf Madony a sv. Petra a Pavla na západním průčelí, reliéf Madony na nároží sakristie, novorománské okenice či sgrafita na východní straně renesančního štítu nad hlavní lodí. Ta měla mít podobu dekorativních rostlinných i zvířecích motivů a výjevů nesení hroznu ze země Kanaánské. (obr. 9) Některé detaily byly lehce pozměněny, jako kování vstupních dveří do sakristie, horní východní okénko do sakristie, místo maskaronu byl na novorománskou část věže umístěn reliéf gryfa.

O Hilbertově pojetí restaurování nejlépe vypovídají jeho zápisky týkající se charakteru plánovaných restaurátorských prací. Prakticky na veškerých nově doplňovaných partiích je umístěna datace rekonstrukce a iniciály architekta. I přes historizující podobu doplňků by tak mělo být při bližším pohledu zřejmé, kde končí originál a začíná rekonstrukce. Datací z roku 1914 byl označen nový arkýř na schodišti hlavní věže či klika na nových dveřích vedoucích do sakris-

tie. Patrová římsa oddělující románské zdivo věže od novorománského nese v podhledu nápis „Patro zvednuto L. P. MCMXIV.“ Hlavní renesanční štít, na němž byla zčásti rekonstruována na západní straně sgrafita, byl označen nápisovou destičkou „Štít vyzdoben r. 1913“. Základní údaje o opravách chrámu umístil Hilbert do reliéfu situovaného na východní straně sakristie. Původně měl být nápis zakončen jen erbovním štítkem s iniciály architekta, později, patrně v návaznosti na nerealizované reliéfy sv. Petra a Pavla na západním průčelí, byl koncept pozměněn a nad nápisem byly umístěny polopostavy patronů chrámu. Text psaný gotickou minuskulí zní: „Obnova tohoto chrámu Páně započala za časů (?) prob. mns. gra Jos. Bernata roku X zesílením základů i roku XIII opravou průčelí.“ Samotné sochy patronů vytvořil Vojtěch Sucharda (1884–1968), který s Hilbertem spolupracoval na výzdobě dostavované katedrály sv. Víta, Václava a Vojtěcha.^[39]

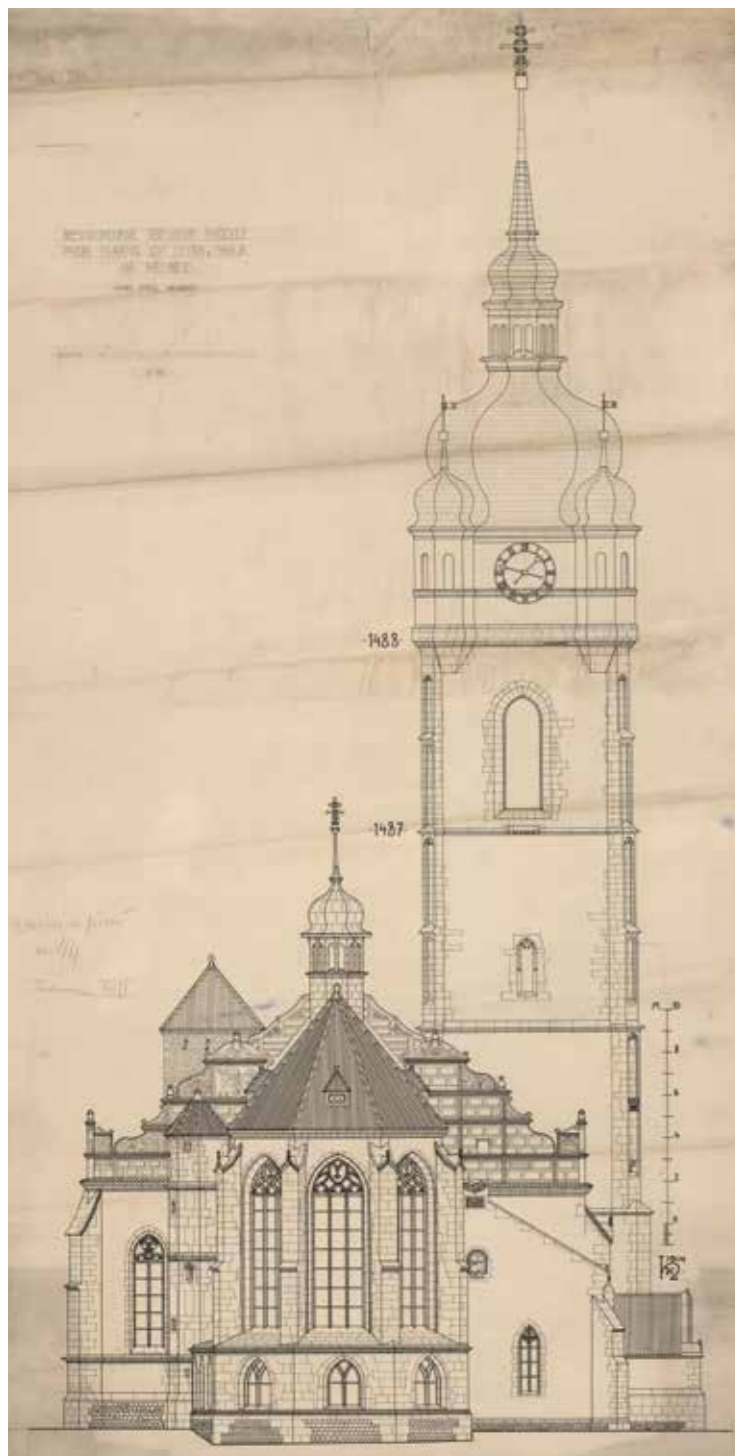
Další zápisky a komentáře objevující se v plánech byly určeny provádějícímu staviteli. Často sloužily k označení originálu, který bude zachován, a nových rekonstrukcí. V horních partiích západního štítu tak čteme: „starésgrafito se zachová“, u nákrusů gotických oken: „nová kružba rekonstruovaná ze zbytků“, „v okně jižním [v hlavní věži] celá kružbička nová, v okně severním jen střední část, části které se dotýkají staré kružby jen hrubě opracovati, na místě se začísti“, u exteriéru jižní lodě: „Omítne se znovu a vadné zdivo se vymění. Římsa a pilíře vyspárují (nikoli však ostění oken). Kružby se přeloží a osadí na olovo. Potřebné kamenické vysprávky [vyznačené v plánu čárkovaně] zhotoví se na místě.“, u hlavní věže: „Staré dobré kameny a profilované římsy se znovu osadí, výpomoc kameníka při osazování nutna.“, u krovu nově zvýšené románské věže: „Užije se starého dříví z hlavní vazby“, Hilbert rovněž upozorňuje na to, že vazba nebude vzhledem k nepravdělnosti románského zdiva pravoúhlá. Při plánování oprav dlažby v chrámovém trojlodí počítal Hilbert i s užitím zbytků původních, byť časem narušených, dlaždic, které měly být položeny pod oltáři a lavicemi. I když Hilbert přistoupil k některým radikálnějším zásahům (nově vyzděné nárožní věžičky na hlavní věži, zvýšení románské věže, přeložení středověkého okénka na nové místo nad šnekovým schodištěm vedoucím na krov), většina těchto zásahů byla racionálně opodstatněna a veškeré další zásahy do historické stavby se snažil provádět s velkou citlivostí. Tam, kde bylo možné zachovat originální ma-

Obr. 7 Kamil Hilbert, návrh dekorativního prvku v podobě anděla, Archiv Národního technického muzea, fond č. 16 Hilbert, inv. č. 20110310/06.

Obr. 8 Vojta Sucharda, dekorativní prvek v podobě nápisové desky a patronů kostela, pohled od východu, archiv autorky.

Obr. 9 Kamil Hilbert, plán na zrestaurovaný kostel, pohled od východu, Archiv Národního technického muzea, fond č. 16 Hilbert, inv. č. 20101025/09.

teriál, jej vždy ponechal, byl si vědom specifčnosti opravované budovy (nepravouhlost atd.) a jejích hodnot (apel k přítomnosti kameníka při revizi a zpětnému osazení originálních kamenů).

Některé zajímavé postřehy se objevují také v Hilbertově zprávě o pracích provedených v roce 1913. Hilbert nechal po vyspravení lícové zdivo omítnout, protože, jak píše, kostel byl původně pro omítnutí stavěn. Omítka byla ponechána bez štukování, „rázu omítky staré“. U podokenní římsy presbytáře s poškozeným profilem byl nejprve „konstatován její profil“ a následně byla rekonstruována. Hilbert dále píše: „Jinak šetřen jak na pilířích, tak v oknech a ve hlavní římsce starý stav co nejvíce. Vysazeno nově jen to (sic) co skutečně dále obstátí nemohlo.“ Restaurátorské práce se týkaly také interiéru, kde byly odfouklé omítky bez malby obnoveny a „jednoduše ztonovány“, zatímco figurální malba na klenbě byla „pečlivě očistěna, fixována a vyretušována“. Klenební žebra byla „očistěna od novějšího nátěru a ponechána v barvě kamene a jen částečně vyretušována“. Obnovení sakristie, kterou chtěl Mocker kvůli špatnému stavu zbořit, „stalo se na základě nálezů učiněných při probádání jejího stavu“. Nad sakristií byl postaven nový krov „ve výšce zjištěné dle stopy na štítu severní boční lodi“.¹⁴⁰

Kamil Hilbert se věnoval restaurování mělnického chrámu s velkým entuziasmem, o čemž svědčí i rozsáhlý článek, jenž publikoval roku 1916 v *Památkách archeologických* pod názvem *Proboštský chrám sv. Petra a Pavla na Mělníce. Něco poznatků a úvah, získaných při restauraci chrámu*. Hilbert charakterizoval kostel jako stavbu „jejíž jednotlivé části, velmi různého stáří, v mnohém násilně jsou seskupeny – působí ne sice v každém pohledu nejméně, ale vždy velmi malebně a přitažlivě“.¹⁴¹ Dále v článku poskytl podrobný přehled o jednotlivých částech stavby z hlediska chronologie stavebního vývoje. Během popisu románské věže znovu zdůrazňuje, že vrchní patro je výsledkem jeho zásahu. Rovněž popisuje archeologický výzkum prováděný v sakristii při hledání hrobu probošta z Landštejna a snahu nalézt další fragmenty románské baziliky. Pisatel podává detailní popis stavební historie kostela, konkrétních detailů a snaží se vysledovat práce jednotlivých kamenických mistrů. Hilbertův článek dokládá jeho velký smysl pro detail a hlubokou obeznanost se starší i recentní literaturou. Text doprovází Hilbertovy vlastní nákresy a fotografiemi dokumentující stav před, během a po restaurování.¹⁴² (obr. 10)

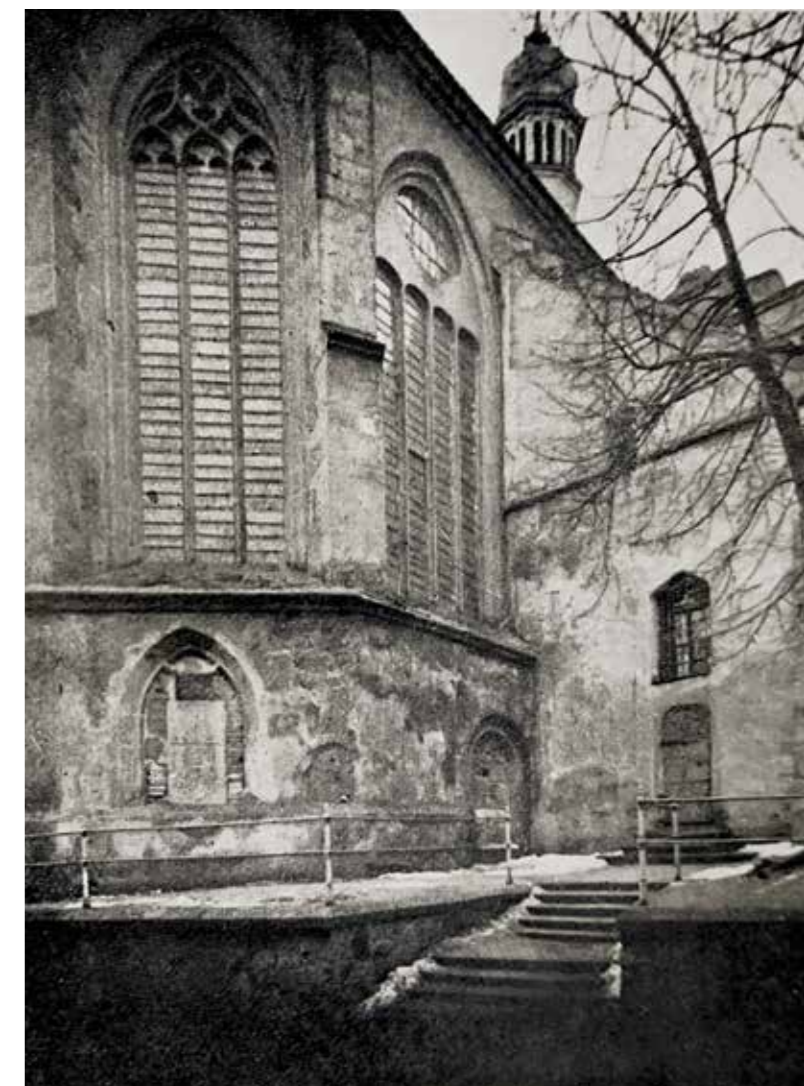
Závěr

Restaurování chrámu sv. Petra a Pavla v Mělníku je ukázkovým příkladem poměrně rychlého vývoje názorů na to, jak by měla probíhat ideální obnova historických budov. V Mělníku se postupně vystřídaly obě stěžejní osobnosti českého restaurování – J. Mocker a K. Hilbert – kteří se zde pomyslně ideově střetli. Následkem zdržení ze strany památkových orgánů nastala situace, kdy se teorie památkové péče posunula jiným směrem, kterému Mockerovy plány neodpovídaly. Od Mockerova „puristického čištění“ se charakter prací přesunul k Hilbertově „konzervování a tvořivému doplňování“, které probíhalo v duchu pozdní secese a v odlišení původních a novodobých partií. Stručné zhodnocení oprav pod vedením K. Hilberta poskytl v *Památkách archeologických* Bohuslav Čermák. Poukázal na to, že všechny historické slohy byly na stavbě za-

chovány, kostel si tak prakticky ponechal svůj původní vzhled a navíc získal dostavbu románské věže: „Celkový vzhled chrámu se nezměnil, důkladnou opravou velice získal, a charakteristická barokní přilba věže po obnově dlouho zase vzhlížeti se bude ve vlnách labských, dominujíc širému okruhu země české.“¹⁴³ Pro „mělnický případ“ je příznačné, že tentýž pisatel v roce 1899 vysoce vyzdvihoval Josefa Mockera a jeho restaurátorské plány pro Mělník.¹⁴⁴ Díky tomu, že se přípravy na restaurování tak protáhly, změnila řada aktérů svůj názor a buď jen formálně, či z přesvědčení přijala nový přístup k obnově památek. Cílem předloženého textu bylo zmapování proměny tohoto přístupu, nikoli jednostranné vyzdvihnutí jedné a odsouzení druhé metody restaurování. Hilbertovo i Mockerovo pojetí obnovy historické stavby bylo v době své aplikace do praxe právoplatné, i když je s odstupem času hodnotíme rozdílně.

Obr. 10, 11 Kamil Hilbert (?), fotografie z restaurování jižní lodi. Reprodukce z: Kamil Hilbert, Proboštský chrám sv. Petra a Pavla na Mělníce. Něco poznatků a úvah, získaných při restauraci chrámu, in: *Památky archeologické*, XXVIII, 1916, s. 190–207, vyobrazení XXII/C.

Poznámky

1 | Základní literatura ke kostelu, viz Antonín Podlaha, *Soupis památek historických a uměleckých v království Českém od pravěku do počátku XIX. století, VI, Politický okres Mělnický*, Praha, 1899; Bohuslav Čermák, *Proboštský chrám sv. Petra a Pavla na Mělníce*, Mělník 1899; Emanuel Poche (ed.) (et al.), *Umělecké památky Čech, II, K–O*, Praha 1978; František Purš, *Mělnické poklady*, Mělník, 2003; Renata Špačková, *Mělnická zastavení. Putování časem různými místy historického jádra města, I*, Mělník 2003; František Purš, *Náš Mělník. Listování jeho historií*, Mělník 2010.

2 | Více k presbytáři viz Václav Mencl, Vývoj okna v architektuře českého středověku, in: *Zprávy památkové péče*, XX, 1960, s. 181–232, cit. s. 222.

3 | Podobu původní středověké střechy zobrazil na pozadí oltářního obrazu raně barokní malíř Filip Massanec. Oltářní obraz je datován do roku 1679 a zobrazuje sv. Ludmilu vyučující sv. Václava, je součástí bočního oltáře v severní loď mělnického chrámu.

4 | Stručně se obnově kostela věnoval František Purš v několika textech, z nichž zmiňme především kapitolu *Restaurace chrámu sv. Petra a Pavla na Mělníce* viz František Purš, *Náš Mělník. Listování jeho historií II*, Mělník s. 39–41; či ještě stručněji viz Jan Kilián (et al.), *Mělník. Dějiny českých, moravských a slezských měst*, Praha 2010, s. 260 a 374.

5 | Bohuslav Čermák v roce 1899 popsal stav budovy velmi pesimisticky, avšak poeticky: „*Smutný jest zvláště zevnějšek proboštského chrámu sv. Petra a Pavla; činí dojem ochuzeného, opuštěného starce v ladyky, nevládný dojem lepotvaré koruny lesku zbavené...*“, viz Bohuslav Čermák, *Proboštský chrám sv. Petra a Pavla na Mělníce*, Mělník 1899, předmluva.

6 | SOkA Mělník, fond AM Mělník, první manipulační období 1850–1905, karton č. 8, Výminky stavební pronájmu oprav kostela sv. Petra a Pavla, pak velké kostelní věže v městě Mělníku.

7 | SOkA Mělník, fond AM Mělník, první manipulační období 1850–1905, karton č. 57, dopis městské rady F. Lehnerovi ze dne 9. 10. 1905. Antonín Wiehl později v Mělníku působil v rámci stavby dřevěné zvonice u kostela sv. Ludmily.

8 | Mockerova autorská i restaurátorská činnost byla za jeho života podrobně sledována například v časopise *Method*, který se systematicky věnoval křesťanskému umění.

9 | Taťána Petrasová, *Josef Mocker 1835–1899, stavitel katedrál*, Praha, 1999, s. 78; Taťána Petrasová, *Podíl architekta Josefa Mockera na proměně svatovítské katedrál*, Praha 1993.

10 | Celkem 9 plánů je umístěno v Archivu Pražského hradu v osobním fondu Josefa Mockera pod signaturou T48 a pořadovými čísly 1226–1234.11 Lumír, XXII, č. 19, ze dne 1. 4. 1894. Text byl později otištěn v publikaci Karel Chytil, *O historickém a stavebním rázu Prahy*, Praha 1916, s. 57–61.

11 | Lumír, XXII, č. 19, ze dne 1. 4. 1894. Text byl později otištěn v publikaci Karel Chytil, *O historickém a stavebním rázu Prahy*, Praha 1916, s. 57–61.

12 | Ibidem, s. 60.

13 | Ibidem. K odstranění románských částí však nakonec v důsledku odporu laické i odborné veřejnosti nedošlo.

14 | Karel Vorlíček, *Obnova chrámu sv. Barbory v Kutné Hoře*, in: *Method*, VII, 1881, s. 30–34.

15 | Věra Laštovičková – Jindřich Vybíral, *Architektura mezi Mnichovem a Prahou*, in: Taťána Petrasová (ed.) – Roman Prahl (ed.), *Mnichov-Praha. Výtvarné umění mezi tradicí a modernou*, Praha 2012, s. 257–294, cit. s. 272. Citovaná věta pochází z Grueberova článku *Die Baudenkmale der Stadt Kuttenberg in Böhmen* publikovaném v týdeníku Lumír MCC VI, 1861.

16 | Vrrr., *Domáci kolovrat*, in: *Besedy času*, X, č. 17, 1905, s. 133–134. Bazilika sv. Petra a Pavla na Vyšehradě je ve své současné podobě rovněž dílem J. Mockera, průčelí vzniklo podle návrhu jeho spolupracovníka F. Mikše.

17 | V. Nikodem, *Dostavěný Svatovítský chrám*, in: *Národní osvobození*, VI, č. 133, 1929, s. 4 (ze dne 14. 5. 1929).

18 | Zdeněk Wirth, *Sté výročí narození architekta Josefa Mockera*, in: *Umění*, IX, 1936, s. 188. Co se týče, Mockerovy autorské architektonické činnosti, chápal ji Wirth jako homogenní, navzájem si velmi podobné realizace, které svými kvalitami nepřesahují dostavbu katedrál.

19 | Břetislav Štorm, *Péče o památky architektury a cesty její myšlenkové koncepce*, in: *Zprávy památkové péče*, XIX, 1959, s. 57–68.

20 | SOkA Mělník, fond AM Mělník, první manipulační období 1850–1905, karton č. 57, Dopis ze dne 23. 9. 1896.

21 | Ibidem, dopis ze dne 5. 10. 1896.

22 | Ibidem, dopis městské rady F. Lehnerovi ze dne 9. 10. 1905.

23 | Ibidem, zápis X – 27, b. d. Zatímco F. Mikš zhodnotil stav románské věže jako neudržitelný.

24 | Viz Čermák (pozn. č. 5).

25 | K hradčanskému proboštví viz článek Proboštví hradčanské, in: *Method*, VI, 1880, s. 405.

26 | František Purš, *Náš Mělník. Listování jeho historií*, 2010, s. 49.

27 | Viz Čermák (pozn. č. 5), s. 80.

28 | Markéta Fatková, *Památková péče očima architekta Kamila Hilberta*, Praha 2014.

29 | SOkA Mělník, fond AM Mělník, první manipulační období 1850–1905, karton č. 57, dopis K. Hilberta městské radě ze dne 3. 6. 1912.

30 | Kamil Hilbert: Přestavba kostela sv. Ludmily. Podrobný popis prací, in: *Mitteilungen der K. K. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale*, V, 1906, s. 341.

31 | SOkA Mělník, fond AM Mělník, první manipulační období 1850–1905, karton č. 57, dopis K. Hilberta ze dne 2. 9. 1907.

32 | Přepis zápisu schůze byl publikován ve zpravodaji rady města *Mělnická radnice*, VI, červen 2009, rubrika Historie města, s. 13.

33 | SOkA Mělník, fond AM Mělník, první manipulační období 1850–1905, karton č. 57, dopis F. Mikše ze dne 18. 6. 1907.

34 | Osobní fond Kamila Hilberta (č. 16), inv. č. 20110310/03, 04, 05, 06 a inv. č. 20101025/09, Archiv architektury a stavitelství Národního technického muzea.

35 | Hilbert provedl také akvarelovou skicu dokumentující renesanční figurální výmalbu dvou polí klenby nad presbytářem.

36 | Inv. č. 20110310/06

37 | Výjimkou je tužkou obkreslené kamenné ostění okénka v měřítku 1:1.

38 | Figurální kartony nechal Hilbert připravit malířem a ilustrátorem Artušem Scheinerem (1863–1938), SOkA Mělník, fond AM Mělník, první manipulační období 1850–1905, karton č. 57, dopis K. Hilberta ze dne 10. 6. 1914. Sám Hilbert se angažoval ve Spolku výtvarných umělců Mánes a v uměleckém oboru Křesťanské akademie, takže byl velmi dobře obeznámen s dobou uměleckou produkci.

39 | V mělnickém archivu je uložena Hilbertova žádost městu, aby bylo Suchardovi zapláceno za model plastiky sv. Petra a Pavla a provedení plastiky v kameni na štítě sakristie proti proboštví, SOkA Mělník, fond AM Mělník, první manipulační období 1850–1905, karton č. 57, dopis K. Hilberta ze dne 1. 4. 1914.

40 | SOkA Mělník, fond AM Mělník, první manipulační období 1850–1905, karton č. 57, Zpráva o dosud provedených restauračních pracích na proboštském kostele sv. Petra a Pavla na Mělníce ze dne 11. 12. 1913.

41 | Kamil Hilbert, *Proboštský chrám sv. Petra a Pavla na Mělníce. Něco poznatků a úvah, získaných při restauraci chrámu*, in: *Památky archeologické*, XXVIII, 1916, s. 190–207, cit. s. 190.

42 | Pro srovnání zde uvedu výtku Z. Wirtha vůči tomu, že J. Mocker nebyl zvyklý pracovat při restaurování s fotografiemi výchozího stavu budov, viz Wirth (pozn. č. 17), s. 188. Naopak ve fondu Fotografická sbírka dómského architekta Kamila Hilberta se v krabici č. 10 nachází fotografie mělnického kostela od jiho-východu.

43 | Bohuslav Čermák, *Restaurace kostela sv. Petra a Pavla na Mělníce. Nález zazdžené kočky*, in: *Památky archeologické*, XXVII, 1915, s. 71.

44 | Viz Čermák (pozn. č. 5), s. 73–77.